

**Nemzetközi
Kapcsolatok
Multidiszciplináris
Doktori Iskola**

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Csiszár Esztella

**Bosznia-Hercegovina muszlim társadalmának lehetséges jövői.
„Három holnap” a posztnormális időben**

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Dr. Rostoványi Zsolt
egyetemi tanár

Budapest, 2019

Nemzetközi Tanulmányok Intézet

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Csiszár Esztella

**Bosznia-Hercegovina muszlim társadalmának lehetséges jövői.
„Három holnap” a posztnormális időben**

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Dr. Rostoványi Zsolt
egyetemi tanár

© Csiszár Esztella

Tartalomjegyzék

1. Kutatási előzmények és a téma indoklása	3
Bevezetés	3
A disszertáció felépítésének áttekintése	5
Elméleti háttér	7
2. Felhasznált módszerek	10
3. Az értekezés eredményei	13
4. Következtetések összegzése	16
5. Főbb hivatkozások	19
6. A témakörben született saját publikációk	22

1. Kutatási előzmények és a téma indoklása

Bevezetés

A délszláv térséget alapjaiban rázta meg Jugoszlávia felbomlása, a második világháború óta a legvéresebb fegyveres konfliktus robbant ki a korábban mesterségesen elnyomott, különböző etnikumok közötti keserves ellentét felszínre törésével. A háború hatalmas változásokat hozott valamennyi nyugat-balkáni ország számára, de talán sok szempontból a legmélyebb hatást a boszniai iszlám és a muszlimok életére gyakorolta. A boszniai muszlimok számos problémával néztek szembe a háborút követően. Egyrészt komoly kihívásként jelentkezett a szomszédos népek nacionalista retorikájával szembeni küzdelem. A szerb nacionalista retorika a háború kezdete óta hangoztatta, hogy a boszniai muszlimok fundamentalisták, akik egy radikális, iráni típusú iszlám köztársaság megalapításán munkálkodnak, mely nemcsak Szerbiát, hanem egész Európát fenyegeti. 2001. szeptember 11-e, valamint a 2014-ben Szíriában és Észak-Irakban létrejött Iszlám Állam nevű terrorszervezet megjelenésével ezek a vádak rendszeresen újra fogalmazódnak. A boszniai bizonytalan gazdasági és politikai rendszer, a működésképtelen állam tovább erősítik azok félelmét, akik úgy gondolják, hogy az elszigetelt muszlim entitás nem marad életképes és szép lassan a radikalizálódás felé fog sodródni¹. Másrészt saját identitásuk megalkotásának folyamatában a boszniai muszlimoknak meg kellett határozniuk a muszlim világ nagy közösségéhez való tartozás minőségét és tartalmát, de egyszersmind annak határait is. Számos elképzelés bontakozott ki arról, hogy

---

¹ Ez a vízió különösen az 1990-es évek háborúi alatt és azt követően volt intenzív, például Margaret Thatcher akaratlanul is szította ezeket a félelmeket, amikor a nemzetközi közösség beavatkozására amellelt érvelt, hogy az elkeseredett bosnyákok fundamentalizálódni fognak, mintegy „iszlám időzített bombaként” vannak jelen Európa déli felén. („... a muszlimokat egy egységes Boszniában megtartva elkerülhető a radikalizálódásuk, mely mindenképpen bekövetkezne, ha a muszlimok idegen fennhatóságok alatt szétszóródnának. Egy elkeseredett muszlim diaszpóra... aztán a terrorizmus felé fordulna. Európa egy iszlám időzített bombát hozna ezzel létre.” – fogalmaz Thatcher a New York Times 1992. augusztus 6-i számában)

miként lehetne ismét Bosznia muszlimjait a muszlim világba integrálni, melyek zöme nem vette figyelembe a helyi, évszázados hagyományok jellegzetességeit.

A bosnyák muszlimok útkeresése a háború utáni évektől az új vallási áramlatok megjelenésével vált ismét aktívvá. A boszniai iszlámra a globalizáció inkább Kelet, mint Nyugat felől hatott. Létrehozta és felerősítette a globális muszlim öntudatot, szolidaritást és a muszlim ummához való tartozás eszméjét. A globalizáció hatásának tekinthető, hogy a boszniai iszlám visszakerült a globális iszlám közösség vérkeringésébe. Az 1990-es években nagy mennyiségű pénz és tanítás áramlott Boszniába iszlám országokból, mudzsahedek és a hittérítők telepedtek le Boszniában, miközben számos bosnyák diák tanult a muszlim világ egyetemén, s ezáltal az egyetemes iszlám eszmék és mozgalmak nyomás alá helyezték az iszlám egyes helyi boszniai interpretációit. Mindennek az lett a következménye, hogy a háború után szinte valamennyi iszlám irányzat jelen volt Boszniában a szalafiktól, Abu Hamza követőig. A transznacionális iszlám megjelent Boszniában eszméivel, erőforrásaival, mozgalmaival, központjaival, hálózataival, iskoláival. (Alibašić 2005).

Ebben a környezetben egyre komolyabb kritika érte a boszniai iszlám etnikai és földrajzi elhatárolódását, mely szembe megy az egyetemes igényű iszlám vallás tanításaival. A boszniai iszlám sajátosságának figyelembevételével, és a vitás kérdések lezárásaként született az Iszlám Közösség 1997-ben elfogadott Alkotmánya. A Bosznia-Hercegovinai Iszlám Közösség statútuma szerint az Iszlám Közösség a bosznia-hercegovinai muszlimok, a diaszpórában élő bosnyákok és valamennyi, az Iszlám Közösség fennhatóságát elfogadó muszlim egyedüli és egyesült közössége (1. cikk). Az Iszlám Közösség autonómiája a boszniai muszlimok² az Oszmán korból származó vallási és jogi intézményein alapul (2. cikk). Az Iszlám Közösség az umma (az iszlám világ egyetemes közössége) oszthatatlan részét képezi (3. cikk). Az Iszlám Közösség szervezete és tevékenységei a Koránból, és az iszlám hagyományaiból, a szunnából származnak, és a *bosnyákok iszlám hagyományain* és a *kor követelményein* alapulnak (4. cikk). Az Iszlám Közösség autonómiát élvez tevékenységeinek ellátásában (vallási szertartások végzése, iszlám oktatás, az iszlám alapítványok kezelése, jótékonyági és kiadói tevékenység), valamint a tulajdonának igazgatásában (6. cikk).

Disszertációmban a bosnyák muszlimok lehetséges jövőinek feltérképezésére vállalkozom a „három hónap” modellje segítségével. (Sardar&Sweeney 2016) Bosznia és Hercegovina

---

² A boszniai muszlimok kifejezés alatt a bosznia-hercegovinai muszlimokat értjük. Bosznia pedig – ha nem utal külön a hercegovinai területre – Bosznia-Hercegovinát jelöli a tömörség kedvéért.

színes és gyakran viharos történelmének öröksége az ország jelenét is erőteljesen formálja, a 90-es évek háborújának borzalmait éppúgy megőrizték a házfalak golyó ütötte nyomai, mint a boszniai ember mélyen sebzett lelke, noha a háború lezárása óta már felnőtt egy generáció. Vajon a múlt mennyire erőteljesen határozza meg a jelen, s milyen az a jelen, mely a jövő felé halad megállíthatatlanul? Milyen lehetséges jövők bontakozhatnak ki szemünk előtt a jelen horizontjait pásztázva?

Szarajevóban töltött tanulmányi időm alatt találkoztam a londoni székhelyű Centre for Futures Studies in Postnormal Times jövőkutató csoportjával a 2015. november 6-8-ig megrendezett „Futures Studies in Postnormal Times: A Hands On Workshop and Polylogue” workshopon³. A bemutatott elméleti modelljük hatására a bosnyák muszlimokkal kapcsolatos kutatásaim ekkor vettek fordulatot: a múltba tekintés helyett a lehetséges jövők felé fordultam. A posztnormális idő, mely egyre gyorsuló, behálózott, kaotikus, komplex, ellentmondásokkal teli világunkat mind gyakrabban jellemzi, új típusú jövőkutató módszereket hívott életre. Disszertációmban a jövő különböző típusait feltérképezve alkalmazom a „három holnap” elméleti modelljét (Sardar&Sweeney 2016 alapján), mely új lehetőséget kínál a jövő tanulmányozására és a jelen jövőorientált értelmezésére. A dolgozat a „három holnap” horizontjai mentén mutat be a bosnyák muszlimok lehetséges jövőire vonatkozó scénáriókat.

A disszertáció felépítésének áttekintése

Bosznia-Hercegovinával, mint fiatal állammal, melynek történelmi és geopolitikai sajátosságai miatt a nemzetépítés folyamata rengeteg vitás kérdést vetett és vet fel, terjedelmes irodalom foglalkozik az 1990-es évek polgárháborúja, és az azt követő újjáépítés kapcsán. A legtöbb tudományos igényű munka, mely a boszniai muszlimok kérdésével is foglalkozik a háború utáni időszakban, a nemzet, etnopolitika és a nacionalizmus elméletei felől közelíti meg a térség vizsgálatát. A disszertáció azonban nem ezen az ösvényen haladt, hanem a bosnyákok iszlám vallási identitását és annak történelmi összetevőit elemezve arra a kérdésre kereste a választ, hogy milyen jövők állhatnak a boszniai muszlim kisebbség előtt?

A második fejezetben a múltat és jelent magában foglaló ún. gyártott normalitás mezőjét (manufactured normalcy field) tárja fel a dolgozat, hogy a lehető legalaposabban bemutassa

---

³ A CPPFS szervezésében ezt követően részt vettem 2016 márciusában Londonban a „Futures Studies in Postnormal Times: London Polylogue on Futures of Muslims in Britain” workshopon, továbbá 2017 márciusában Szarajevóban és 2018 augusztusában ismét Szarajevóban tartott workshopon.

honnan, milyen nézőpontból pásztázzuk a jövőt. A második fejezetben a bosnyák muszlimok identitását formáló legfontosabb történelmi események áttekintését követően a bosnyák muszlimok szempontjából kitüntetett korszakot elemzi a dolgozat, az Osztrák-Magyar Monarchia okkupációjának és annexiójának időszakát (1878-1908). Ez a korszak az egyik legjobban feldolgozott időszaka Bosznia-Hercegovina történelmének. A modern bosnyák iszlám identitás megszületésének tanúja ez a kor, melyet híven tükröznek a dolgozat szerzője által feldolgozott magyar nyelvű írások is, melyek a Kállay Béni és Burján István kormányzósága alatti Boszniáról születtek. A fejezet foglalkozik a boszniai muzulmán autonóm mozgalom kialakulásának körülményeivel és céljainak olykor viszontagságos folyamatok eredményeként létrejött megvalósulásával. A dolgozat az Iszlám Közösség, az iszlám intézményesített szervezetének vizsgálatával folytatódik, melyet Ferenc József császár jóváhagyásával 1882-ben hoztak létre. A bosnyák muszlimok számára kiemelt jelentőségű az Isztambultól leválasztott, autonóm Iszlám Közösség alapításának pillanata. A boszniai Iszlám Közösség megalapításának folyamata, szervezetének és tevékenységi körének bemutatása ezért is érdemel különleges figyelmet. Az iszlám politikai és társadalmi helyzetének megértéséhez az Iszlám Közösség intézményeit érdemes közelebbről megvizsgálni: a szervezet felépítését és hierarchiáját, a jogi és oktatási intézményeit, a vakuf alapítványokat, és az ulemát. Ezek történeti vizsgálatában kiemelt szerepet játszanak a különféle vallási trendek, melyeket a közösség maga alakított ki, vagy az iszlám világ felől érkező gyakoroltak rájuk hatást. A fejezet foglalkozik továbbá az Iszlám Közösség háború utáni megújulásával és jelenkori kihívásaival. Az Iszlám Közösség, mint a boszniai iszlám értelmezésének felhatalmazott őre, évtizedek óta küzdelmet folytat az övétől eltérő iszlám tanok hirdetőivel. Ennek ellenére a szalafi és vahhábita tanok követőkre találtak az országban, s e közösségek – bizonyos feltételezések szerint – egyfajta párhuzamos iszlám közösséget alkotnak. Az Iszlám Közösség égető kérdése, hogy milyen eszközökkel lehet megakadályozni a boszniai fiatalok radikalizálódását, továbbá a külföldről (Törökország, Irán, Szaúd-Arábia stb.) érkező hatásokat miként lehet ellenőrzés alatt tartani.

A dolgozat elméleti keretrendszerét a nemzetközi kapcsolatok diszciplínájában kevésbé alkalmazott megközelítés, a jövőkutatás diszciplínája adja. Újszerűsége miatt a harmadik fejezet során bemutatásra kerül a jövőkutatás tudománya. A fejezet a jövő, e megfoghatatlan és mégis megkerülhetetlen tartomány határait jelöli ki, majd bemutatja meghatározásait és megközelítéseit. A jövővel foglalkozó tudományág története a Függelékben kapott helyet. A jövőkutatás releváns szakirodalmának tanulmányozása egyben azt a célt is szolgálja, hogy

átfogó képet kapjunk az alkalmazásra kerülő „három holnap” elméletének helyéről a jövőkutatási megközelítések között. A negyedik fejezet célja a „három holnap” elméletének bemutatása, melyre a bosnyák muszlim társadalom jövőinek feltérképezése épül. Feltérképezi azokat a változásokat, melyek az úgynevezett normális időből a posztnormális korba vezetnek át minket, s ez készíti elő azt a fogalomtárat és értelmezési keretrendszert, mellyel a „három holnap” elmélete és módszertana operál. Az ötödik fejezet felvonultatja a bosnyák muszlim társadalom „három holnapjának” horizontjain kialakított scenáriókat, melyek a „három holnapban”, azaz a kiterjesztett jelenben (extended present), az ismerős jövőben (familiar future), és az el-nem-gondolt jövőben (unthought future) helyezkednek el. A kiterjesztett jelen síkján a bosnyák muszlimokat érintő főbb trendeket vonultatja fel a dolgozat. A forgatókönyvek a posztnormális lehetőségeket magukban hordozó jelenségeken alapulnak. A kiterjesztett jelen síkján a bosnyák muszlimokat érintő főbb trendek felvonultatása mellett egy forgatókönyvet, Republika Srpska kiválását mutatja be a dolgozat. Ezt követően a második holnap, az ismerős jövő horizontján a hatalmas arab gigaberuházás, a Buroj Ozone City arab turisztikai komplexum felépítésének lehetséges következményét elgondoló forgatókönyv szerepel. A harmadik holnap, az el-nem-gondolt jövő horizontján két forgatókönyv került kidolgozásra: a szlafizmus lehetséges boszniai előretörésének disztópikus, valamint az egységes boszniai identitás kialakulásának utópisztikus forgatókönyve. Végül összegeztem a „három holnap” elméleti modelljének hozzájárulását a jövőkutatás fejlődéséhez, a kifejlesztett komplex módszer alkalmazhatóságát, valamint az eredmények gyakorlati hasznosíthatóságát és továbbfejleszthetőségét. Ez a dolgozat nem kíván a bosnyák muszlimok jövőiről biztos és abszolút megállapításokat tenni, a kutatás célja magasabb szintű foresight előrelátást kínálni, meta-szintű alternatív jövőket felvonultatva.

Elméleti háttér

A bosnyák muszlim társadalom lehetséges jövőinek feltérképezésére alkalmazott módszer a jövőkutatás diszciplínájába ágyazódik. A módszer megértéséhez a dolgozat szerzője elengedhetetlennek tartotta a jövőkutatási fogalmak és megközelítések bemutatását. Különösen, mivel a jövőbeli fejlemények előrejelzésére a jövőkutatási megközelítések (forecast, foresight, futures) zavarba ejtő sokasága áll rendelkezésünkre, ráadásul a jövőkutatás terminológiája meglehetősen kusza, és nincs egyetértés a jövőről szóló tanulmányok kategorizálása terén sem. Az elméleti háttérként szereplő, jövőkutatással foglalkozó fejezetben a dolgozat éppen a terminológiai sokszínűség tisztázása érdekében

tekinti át a legfontosabb jövőkutatósi fogalmakat és megközelítéseket, s teszi ezt azért is, hogy elhelyezze a jövőkutatósi megközelítések között is újszerűnek számító „három holnap” modellt.

A disszertációban alkalmazott „három holnap” modellje a posztnormális idő elméletével operál. Ennek kiindulópontja, hogy a normálisból a posztnormális időbe tartunk. A posztnormális időkben normálisnak tekintjük mindazt, amivel gyakorta találkozunk, azaz, amit a létezés, cselekvés és tudás domináns módjaként ismerünk el. A normális konvencionális: a hagyományok határozzák meg, képesek vagyunk megjósolni és ellenőrzés alatt tartani. (Sardar 2015) A „három holnap” modelljében a jelen dinamikus, hálózatos, magában foglalja a „gyártott normalitás mezőjét” (manufactured normalcy field) és olyan rendszereket is, melyek bármikor posztnormálissá válhatnak. Ez a jelen tehát komplex, plurális és részben posztnormális. Ezeket mind figyelembe kell vennünk, amikor a jövő felfedezésére indulunk. (Sardar&Sweeney 2016 p.6)

A posztnormális időben a „gyártott normalitás mezője” érzékelésünk újraorientálásának eszköze, mellyel megállapítjuk, hogy mi normális és mi nem, és olyan mező, mely egyéni és közösségi fókuszunknak megfelelően növekszik. A „gyártott normalitás mező” fogalmát Ventakesh Rao alkotta meg esszéjében (Rao 2012). A fogalom lényege, hogy az emberiség a „gyártott normalitás mezőjében” úgy érzékeli életét és az időt, mint viszonylag változatlan, folytonos jelent. Ebben a mezőben várja az ember a jövő eljövételét örökké. A normalitás mezője azért „gyártott”, mivel egy sor olyan mechanizmus létesítését vonja magával, melyek segítenek, hogy az új technológiákkal történő találkozásunk a már ismerős benyomását keltse. Ezek a mechanizmusok védelmet biztosítanak, általuk az új tapasztalatok kevésbé lesznek mentálisan vagy fizikailag károsak az emberekre. A „gyártott normalitás mezője” egyéni és közösségi fókuszunknak megfelelően növekszik vagy húzódik össze. Ez a mező úgy működik, mint egy olyan kontextuális terület, melyben a dolgokat biztosra vehetjük, azok irányításunk alatt állnak, és minden szükséges tudás birtokában vagyunk. A mező azonban posztnormális nézőpontból szemlélve prizmaként is működik, mely behatárolja azt a spektrumot, amit láthatunk és felfoghatunk, és végül olyan intellektuális szoftverként működik, mely a milliárdnyi mindennapi szituációkban segít minket működni anélkül, hogy túl nagy energiát kellene ezekre fordítanunk.

Posztnormál tudományról (PNS – post-normal science) akkor beszélhetünk, amikor a tudomány (és a társadalom) olyan állapotba kerül, ahol „a tények bizonytalanok, az értékeket vitatják, magas a kockázat, gyors döntésekre van szükség, és amikor mindezeket együttesen

kell kezelni, nem egymástól függetlenül” (Funtowitz és Ravetz 1993 p.474). A posztnormális idő legfőbb jellemzői a gyors, messzeható, egyidejű változások, melyeket az ellentmondások, komplexitás és káosz váratlan megjelenése okoz. Ziauddin Sardar a posztnormális kor kezdetét körülbelül 2005-re teszi (Sardar 2015 p. 345).⁴ A bizonytalanság és a kockázatok legmagasabb szintjén, amikor maga az emberi létezés és jólét forog kockán, a körülmények posztnormálissá válnak. Ebben a helyzetben megnő a tudományos közösség társadalmi szerepe a tágabb értelemben vett politikai döntéshozatal folyamatában. A különböző érdekek és értékrendek miatt azonban a döntéshozatal folyamata sokkal inkább válságkezeléshez hasonlítható, mivel többé nem egyetlen jó megoldás van, hanem a lehetőségek széles tárházát kell számba venni. A posztnormál tudomány felfogása szemben áll a kuhn-i normáltudományéval, mely egy megkérdőjelezhetetlen paradigma mentén kezeli és oldja meg a problémákat. A posztnormális helyzetben a normáltudományok nem bizonyulnak elégségesnek, mivel a bizonytalanság és a kontextusban fellépő változások nem követhetők nyomon a hagyományos módszerekkel. Egy probléma kizárólagos tudományos meghatározása hatékony lehet olyan esetekben, ahol a cél minden vitán felül áll, mint például a Holdra szállás esetében, amelyet egyszerűen az űrkutatás hatáskörébe lehet utalni. Ám olyan komplex kérdésekben, mint például egy atomerőmű építése, már nem ennyire könnyű egyetértést elérni. Ilyen esetekben hiba kizárólag szakmaiságra koncentrálni, mivel az gyakran tudatosan irányul az értékek közötti konfliktusok szítására, valamint a már meghozott döntések igazolására. A mai problémák növekvő összetettsége tehát sokkal inkább a társadalmi kontextust is magában foglaló szélesebb beágyazottságuknak köszönhető, és nem a tudományos módszer elvesztése vezetett ide.

A problémák szélesebb körű megértéséhez multidiszciplináris megközelítésre van szükség, a tudományos folyamat demokratizálódásának következtében szélesebb körű, minőségileg magasabb rendű tudás jöhet létre az adott kérdésről. A posztnormál tudomány szakít a tudomány értéksemleges felfogásával, és fontosnak tartja az elvi keretek és értékek vizsgálatát. Mivel a komplex és bizonytalan problémákra nem adható egyetlen tökéletes válasz, a különböző perspektívák miatt módszertani pluralizmust kell alkalmazni, és a tudományos közösségen kívül, a laikus közösséget is be kell vonni a megoldás folyamatába. Éppen ezért elmosódik a határ a szakértői és a laikus tudás között, a kutatás nemcsak tudományközivé, interdiszciplinárisá, hanem a társadalmi részvétel megjelenésével

---

⁴ Sardar szerint a klasszikus kor 1920–1950 között, a modern 1950–1975 között, a posztmodern 1975–2005 között uralkodott, melyet a posztnormális kor követett 2005-től, amikor a „to google” ige széles körben elterjedt. (Sardar 2015 p. 345)

transzdiszciplinárissá válik. Ezáltal a tudomány is demokratizálódik, a vizsgált problémákra megalapozottabb választ kínál, mint a kuhn-i normáltudomány.

Ziauddin Sardar szerint a posztnormál tudomány eljövételével a posztnormális időbe léptünk. „Minden, ami eddig 'normális' volt, köddé vált, beléptünk a posztnormális időkbe, abba a köztes időszakba, melyben a régi ortodoxiak már haldokolnak, az újak még nem jöttek létre, és semminek sincs igazán értelme.” (Sardar 2010) A posztnormális időt Sardar szerint a három K jellemzi: kontradikció (ellentmondás), káosz, komplexitás. Ebben a köztes időben semmi sem stabil, minden sokkal nagyobb léptékekben, gyorsabban és egyszerre történik, a válságok egyszerre éreztetik hatásukat az egész világon. Életünket vitathatatlanul átszövi a komplexitás, a káosz és az ellentmondások, s amikor ezek egyszerre jelennek meg, lépünk át a posztnormális időbe. Világunkat a globalizáció, a technológiai gyorsulás és a társadalmi, politikai szférák hálózatba rendeződése jellemzi. Ebben a globalizált világban minden mindennel összekapcsolódik. Az összekapcsolódások és az interdependenciák váltak meghatározó globális normává. Ahogyan a problémák többé nem elszigetelten léteznek, úgy a megoldásuk sem történhet izoláltan.

2. Felhasznált módszerek

A posztnormális idő új típusú kérdéseket és elemzéseket követel, hogy a káosszal, az ellentmondásokkal és a komplexitással teli életet meg tudjuk ragadni a makacs bizonytalanságok és a gyorsuló változások korában. Sardar megfogalmazásában: „a posztnormális idő problémái nem oldhatóak meg az eddigi eszközeinkkel. Új típusú gondolkodást és új cselekvési módokat követelnek meg.” (Sardar 2010 p. 7). Mivel pedig valamennyi alkalmazott módszerünk bele van ágyazva a „gyártott normalitás mezőjébe”, nem könnyű olyan hatékony módszereket találni, amelyekkel a posztnormális időben tudunk navigálni. Ahhoz, hogy megértsük a világot és annak alakulását, át kell törnünk a „gyártott normalitás mezőjét”.

Amikor az ellentmondások, komplexitás és káosz következtében a dolgok posztnormálissá válnak, többé nem lehetséges visszatérni a gyártott normalitás állapotába, korábbi felfogásunk itt már nem segít. A „három hónap” elmélete új megközelítést kínál az újonnan kibontakozó események elemzéséhez a posztnormális idő kulcsfogalmainak segítségével. A jövőkutatási módszerekben általában három korszakra bontják a jövőt: rövid, középtávú és távoli jövőre, melyek mentén építik fel a scénáriókat. Ezek azonban nemritkán túl általánosak, és nem

képesek megragadni a világ komplexitását, ezáltal gyakorlatilag alkalmatlanok arra, hogy új megközelítéseket vagy új eredményeket hozzanak létre. A „három holnap” modellje a posztnormális időben az alternatív jövőket az egymáshoz kapcsolódó speciális holnapok alapján térképezi fel. A modellben a kérdések sokkal fontosabbak, mint a válaszok, hangsúlyos szerepet kap a feltételezések kritikai és kreatív elemzése. Ezek ugyanis a gyártott normalitás mezőjében óriási befolyással vannak az itt és mostra, de ugyanígy a kiterjesztett jelenünkre, sőt az alternatív jövők egy részére is. Nem elég többé a lehetséges jövőket kutatni, hanem komoly figyelmet kell szentelnünk arra, hogyan navigálunk a posztnormális állapotban, mert csak így juthatunk el az értelmes és életképes jövőkig. (Sardar 2015 p. 37) A „három holnap” elmélete a jövőkutatáshoz erős módszertani keretrendszer kialakításával járul hozzá. Egyetlen jelenséget vagy témakört vizsgál, s a kiválasztott témának az egymáshoz láncoló alternatív jövőbeli scénárióit alkotja meg különféle időbeli és episztemológiai síkokon. A „három holnap” elmélete által feltárt scénáriók olyan kibontakozó problémák, melyek korábban el nem gondolt kérdéseket vetnek fel. (Sweeney 2015 p.113)

A posztnormális idő dimenzióját figyelembe vevő forgatókönyv készítés eltér a hagyományos scénárió-módszerektől. Az elmélet középpontjában a posztnormális idő dinamikája áll, melyben a hangsúly a komplexitáson és az egyidejűségen van. Az empirikusan megfigyelhető trendeken túl hangsúlyt fektet a trendek és kibontakozó események ismétlődő természetének, annak az állandó visszacsatolásnak, mely állandóan változtatja a jelent és a jövőt. Ezeket a folyamatokat tárja fel a „három holnap” modellje.

Az első holnapot kiterjesztett jelennek hívjuk, ezen a horizonton azok a jelenben érvényesülő trendek és fejlemények találhatók, melyek 10-15 évig is várhatóan jelen lesznek, és alakítják a jövőt. Az első horizont illeszkedik legnagyobb mértékben az ismert világ tájképéhez, s benne az ismert feltételezésekkel, a jelenlegi intézmények által hozott intézkedésekkel, infrastruktúrával, aktorokkal stb. Természetesen a kiterjesztett jelenre is hatást gyakorolnak a posztnormális idő turbulenciái. Ugyanakkor egy közeljövőben bekövetkező változást nagymértékben a most zajló események határoznak meg. Ezt az időszakot a trendek uralják, és a gyenge jelek népesítik be. A kiterjesztett jelenben a legkisebb a bizonytalanság: a felszíni bizonytalanságot az egyszerű tudatlanság okozza, melyen könnyűszerrel túlléphetünk kellő tanulással, ismeretszerzéssel. A fekete elefánt jelenségével jellemezhető a kiterjesztett jelen horizontja. A fekete elefánt a fekete hattyú jelenség (valószínűtlen, váratlan esemény, melynek hatalmas következményei vannak) és az „elefánt a szobában” (mindenki számára látható probléma, amelyről senki sem akar tudomást venni, sőt tabuként kezeli)

keresztezéséből jött létre (Gupta 2009, Friedman 2014). A fekete elefánt tehát olyan esemény, amely nagy valószínűséggel már most is zajlik vagy bekövetkezte nagyon valószínű, de az emberek nem látják, vagy nem akarják észrevenni. Azokat a szakértőket, akik előre jeleztek egy adott eseményt – legyen az a világgazdasági válság vagy a madárinfluenza – először elutasítják, az esemény bekövetkeztekor pedig felmagasztalják. Jelenleg számos környezeti fekete elefánt sereglik már körülöttünk, melyekről nem veszünk tudomást, holott súlyos következményekkel járnak az emberiség jövőjére nézve: globális felmelegedés, erdők kipusztítása, fajok tömeges kipusztulása, édesvizek szennyezése.

A jelenlegi trendek azonban nem folytatódnak a végtelenségig. Sőt, olyan visszahatásaik lehetnek, melyek átrendezik a társadalmi berendezkedéseket. Azok az identitások, melyeket ma magunkénak vallunk, utódaink számára épp azok lehetnek, melyektől szabadulni akarnak. Ezért fontos a második horizont felvázolása. A kiterjesztett jelenen túl húzódik az ismerős jövő(k) horizontja, mely a következő 15-20 évet foglalja magába, de óvakodnunk kell attól, hogy szigorú időkeretet adjunk neki. Az ismerős jövő(k) olyan scenáriókat tartalmaznak, melyekre vágyunk, az uralkodó metaforák és képzetek hatása alatt, olyan jövők, melyekért munkálkodunk, melyet tudatosan alakítunk. Az ismerős jövő dimenziójában koncentrálódik a legtöbb jövőkutatás, mivel a jövőképek kialakítása a jövőkutatás legfontosabb feladata. Niklas Taleb fekete hattyú metaforája ragadja meg jól ezt a horizontot. (Taleb 2007) A fekete hattyú jelenség a nagy hatású és váratlan és hirtelen megjelenő eseményekre utal.

Az el-nem-gondolt jövő(k) alkotják a harmadik holnap horizontját. Ezek kívül esnek a jelenlegi elgondolásaink határain, és arra készítetnek, hogy felülvizsgáljuk, és újra gondoljuk világképünket és azokat a feltételezéseinket, melyek a kívánt jövőinket meghatározzák. Az el-nem-gondolt jövő a tiszta lehetőség területe nem elgondolhatatlan, hanem egy olyan tér, melyet végtelen számú alternatív jövő népesít be. A legnagyobb kreativitást igénylő horizont az el-nem-gondolt jövők horizontja. Lehetséges, hogy a harmadik horizontra felvázolt scenáriók még évtizedekig hibernálódnak, ezért itt egy sor lehetséges vagy kibontakozófélben lévő jelenséget találunk, melyek arra várnak, hogy bekövetkezzenek, a megfelelő feltételek esetén. A harmadik horizont a jelenben egyáltalán nem illeszkedik a céljainkhoz, mivel csupán a lehetőségek gyűjteménye: lehetséges áramlatok, aktorok, intézmények, lehetséges paradigmák és értékrendek elegye. Alapvetően a lehetséges változások fragmentumai, többféle lehetséges jövőbeli alakzatot ábrázolnak. Az el-nem-gondolt jövők horizontján olyan meglepetéseket próbálunk azonosítani, amelyek teljesen váratlanok, a jelenből nézve „lehetetlen” események és változások. A jövőkutatásban

legjellemzőbb a jövők feltárása során a lehetséges, a valószínű és a kívánt jövők feltárása. Az új irányzatokban egyre inkább tetten érhető a másik oldalnak szentelt figyelem is: feltárni a lehetetlen, valószínűtlen és a nem-kívánt jövőket is. John Sweeney a harmadik holnap horizontjára a fekete medúza⁵ szimbólumát vezette be. A fekete medúza épp olyan nagy hatásfokú jelenség, mint a fekete elefánt vagy a fekete hattyú, ám a fekete medúza jelenségek normálisak, melyek azonban posztnormálissá válnak és hirtelen nagy mennyiségben történő megjelenésükkel a rendszer stabilitását fenyegetik, és kaotikus állapotot hoznak létre. Egészen parányi, jelentéktelennek tűnő kezdeti feltételek hatalmas felforduláshoz vezethetnek, egy apró változás gyorsuló sebességgel vezethet összeomláshoz. (Sardar 2010, p. 438). Egy hirtelen, nem várt, nagy hatású esemény radikális változást hozhat, ezeket vonultatjuk fel a harmadik horizonton.

A „három holnap” modellje alkalmazható lineáris megközelítésben, azaz a három horizont egymást időben követve épül egymásra, de fontos hangsúlyozni, hogy a 3K (komplexitás, kontradikció és káosz) együttes megjelenésével a modell nem-lineáris módon már a kiterjesztett jelenben megjelenítheti az el-nem-gondolt jövő horizontját.

3. Az értekezés eredményei

Jelen disszertációt a „három holnap horizontjai a posztnormális időben” elnevezésű jövőkutató gyakorlat hívta életre, melynek modelljét Ziauddin Sardar vezette Centre for Futures Studies in Postnormal Times jövőkutató csoport dolgozta ki 2015-ben. Ennek módszertani továbbfejlesztésében jelen sorok szerzője is részt vett. A disszertáció a modellt alkalmazva azt a kérdést járta körül, hogy a múlt és a jelen trendjeire építve milyen lehetséges jövők rajzolódnak ki a közeli és távolabbi jövőben Bosznia muszlim társadalmára vonatkozóan, szem előtt tartva, hogy bizonyos események bármikor posztnormális fordulatot vehetnek. Egy esemény akkor válik posztnormálissá, amikor gyors, messzeható, egyidejű változások történnek, melyeket az ellentmondások, a komplexitás és a káosz váratlan megjelenése okoz. A disszertáció ötödik fejezete az elméleti megalapozás után a „három holnap” horizontja mentén mutatta be a bosnyákok lehetséges jövőbeli scénárióit, felvonultatta a kiterjesztett jelenben érvényes trendeket, az ismerős jövő horizontján

---

⁵ John Sweeney a fekete medúza szimbólumával szemlélteti, ahogy a kis dolgok nagy hatású pozitív visszacsatolást tudnak elérni a posztnormális időben. A medúzák váratlan elszaporodása a klímaváltozásnak és az óceán emelkedő hőmérsékletének és savasodásának köszönhetően szokatlan és nagy hatású eseményekhez vezetett: több partmenti hőerőművet és atomerőművet kellett leállítani a tengerpartot elárasztó medúzarájak miatt.

folytatódó néhány jövőkép forgatókönyvét és az el-nem-gondolt harmadik holnap néhány lehetséges scenárióját.

A disszertáció alapvetően elméleti irányultságú, azt a gyakorlati célt kívánta megvalósítani, hogy egy új megközelítést bemutatva gazdagítsa mind a jövőkutatás, mind a nemzetközi kapcsolatok diszciplínájának módszertani tárházát. Ehhez a célkitűzéséhez a dolgozat szerzője a „három holnap” modelljét Bosznia-Hercegovina muszlim társadalmának lehetséges jövőire alkalmazta. A nézőpontunkat, melyből a jövőre tekintünk, a jelen „gyártott normalitás mezőjének” neveztük, melyben a múlt és jelen foglal helyet. A múlt és jelen azonban mindig alapvetően társadalmilag konstruált tartalommal bír. Ezért is szentel a dolgozat kitüntetett figyelmet a bosnyák identitás szempontjából kiemelkedő történelmi események áttekintésére. A bosnyák identitás jelentős változásokon ment keresztül a történelem folyamán, koronként új tartalommal telítődve, de a bosnyák muszlimok történelmük folytonosságából nyerik legitimitásukat. Ez a folytonosság mutatkozik meg például abban a felfogásban, hogy a középkori boszniai egyház iszlámhoz közel álló tanai miatt vették fel a bosnyákok tömegesen az iszlámot az Oszmán korban, vagy a 450 évnyi Oszmán uralom után, az Osztrák-Magyar Monarchia okkupációja alatt épült ki a boszniai iszlám önálló modern intézményi rendszere, mely a mai napig szinte változatlan. A dolgozat különös figyelmet fordít az Osztrák-Magyar Monarchia korának tanulmányozására, melyet a szerző a korban megjelent magyar nyelvű források alapján dolgozott fel. A múlt trendjei visszatérhetnek a jövőben is. Erre tesz kísérletet a harmadik holnap horizontján ábrázolt etnikumok felett álló, közös boszniai identitás bemutatása, mely a Kállay Béni-féle *bošnjaštvo* eszméjével állítható párhuzamba. A boszniai kormányzó programjában egy közös, területi alapú nemzeti identitás megteremtését tűzte célul, melyet akkor az éledező horvát és szerb nacionalizmussal szemben fogalmazott meg. Ez az eszme alapja lehet egy európai uniós tagsággal rendelkező polgári (civic) Boszniának.

Mivel az első horizontot, a kiterjesztett jelent olyan trendek népesítik be, melyek a jövőre nagy hatást gyakorolnak, s a modellben megjelenésük csak ezen a helyen indokolt, ezért jelen dolgozat szerzője amellet érvel, hogy a kiterjesztett jelen horizontján először fel kell vonultatni a meghatározó trendeket, melyek a boszniai muszlimok jelenére és jövőjére komoly befolyással bírnak, s ezután a posztnormális lehetőséget magában rejtő fekete elefánt jelenségekre koncentrálna építeni a forgatókönyvet. A dolgozat az alábbi trendeket azonosította: (1) Dayton következményei: befagyasztott béke és működésképtelen állam; (2) EU-tópia: az európai integrációs csatlakozás elhalványulása; (3) a paradzematok kezelése, a

szalafi csoportok integrációja az Iszlám Közösségbe; (4) elnéptelenedő Bosznia; (5) a mindent átszövő korrupció; (6) az etnonacionalizmus erősödése; (7) az EU-n kívüli külföldi befolyás felerősödése: arab befektetések, orosz befolyás Republika Srpskában, kínai projektek, Törökország szerepe, majd mérleget vont a külföldi aktorok geopolitikai súlyáról.

A főbb trendek felvázolása után a posztnormálissá válás lehetőségét magukban foglaló jelenségeket vizsgálva vonultattunk fel forgatókönyveket a három holnap horizontjain. A kiterjesztett jelen horizontján bemutatott scenárióból (5.1.8. fejezet) azt láthattuk, hogy a szerb entitás kiválása – melynek kedvez az Európai Unión belül egyre nagyobb teret nyerő iszlamofóbia – Bosznia széteséséhez és/vagy újabb polgárbáborúhoz vezetne. Itt két fekete elefánt jelenséget azonosítottunk: a növekvő európai iszlamofóbiát és Dodik szecessziós politikai retorikáját.

A második holnap horizontját ismerős jövőnek nevezzük, ide tartoznak a jövőről alkotott ismerős képeink és képzetek, melyek a jelenlegi trendek és kibontakozó események között bújnak meg. Az ismerős jövő horizontjára a fekete hattyú jelenségek jellemzőek, azaz olyan események, amelyek bekövetkeztére senki sem gondolt, de extrém hatást váltanak ki. Gyakran egy váratlan, nagy hatású esemény (szabad kártya) löki a jelenségeket az ismerős jövő horizontjára. Bosznia előző fejezetben felsorolt trendjei közül is potenciállal rendelkezik egyebek mellett a külföldi beruházások hatása a boszniai társadalomra. A forgatókönyv alapjául szolgáló jelenség a legnagyobb arab idegenforgalmi beruházás, a 147 hektáron elterülő Buroj Ozone City megépítésének környezetre gyakorolt valószínűsíthetően negatív hatása – tekintettel arra, hogy semmilyen hatósági vizsgálat nem készült a beruházás megkezdése előtt. Vajon milyen következményekkel jár egy kizárólag arab turisták részére épült, 150 ezer fő befogadására alkalmas turistaváros működtetése Bosznia számára? Ezt járja körül a „Vízhiány Szarajevóban” elnevezésű scenárió (5.2. fejezet), mely egy természeti katasztrófa véletlen következményeként kialakult vízhiány okozta felkeléshullám és társadalmi elégedetlenség vezet konfliktusos állapothoz Boszniában.

A harmadik jövőhorizonton, az el-nem-gondolt jövő horizontján két forgatókönyvet mutattunk be. A „bosnyák muszlimok szalafi hagyományai” elnevezésű forgatókönyv (5.3.1. fejezet) azt a lehetőséget járja körül, hogy mi történne, ha a boszniai szalafi csoportok (paradżematok) nagyobb népszerűsége tennének szert, mint az Iszlám Közösség. A harmadik horizonton azokat a jelenségeket vizsgáljuk, melyek jelenleg kicsinek és jelentéktelennek tűnnek, de – kaotikussá válva – elterjedhetnek, mely váratlan következményekkel járhat. Ezek a fekete medúza jelenségek. A paradżematok boszniai jelenléte tekinthető fekete medúza

jelenségnek, mivel több mint húsz éve jelen vannak Boszniában, de megerősödésük teljesen átalakítaná a bosnyákok Iszlám Közösség által felügyelt iszlám hagyományait. Az el-nem-gondolt holnap másik forgatókönyve (5.3.2. fejezet) az első két holnap horizontján felvázolt scenáriók időbeli folytatásának tekinthető. Alapfeltevése, hogy a lehetséges jövőbeli konfliktusok lezárásával létrejövő új politikai rendszer már nem fogja magán viselni a mostani működésképtelenséget okozó hiányosságokat, az etnikai meghatározottságot meghaladó, egységes boszniai állampolgárság és az új alkotmány bevezetése egy erős, európai állam alapjait tenné le. Az el-nem-gondolt jövő horizontjának két forgatókönyve a jelenbeli axiómáinkat kihívás elé állítva mutat be egy disztópikus és egy utópisztikus jövőt.

A „három holnap” elmélete ráirányítja a figyelmünket az el-nem-gondolt lehetőségekre, kihívás elé állítva a szokásos feltételezéseinket, értékeinket és alapvető axiómáinkat. A posztnormális lehetőségek felismerésével (fekete elefánt, fekete hattyú és fekete medúza jelenségek) rávilágít tudásunk és ignoranciánk ellenszegülésére, amikor nem látjuk, vagy nem akarjuk látni az előttünk álló kihívásokat. (Sardar, Sweeney 2016 p.12) A „három holnap elmélete a posztnormális időben” kiválóan alkalmazható olyan esetekben, amikor a jövőbeli fejlemények anticipálása során az észlelt bizonytalanság különféle szintjeit tudatosítani akarjuk.

Ehelyütt jelen sorok szerzője fontosnak tartja megjegyezni, hogy a „három holnap” modelljének alkalmazása úttörő vállalkozásnak tekinthető, mivel a modellt bemutató elméleti tanulmányon (Sardar&Sweeney 2016) és a Centre for Postnormal Policy and Futures Studies (CPPFS) által rendezett műhelymunkákon kívül nem született a modellt adaptáló tanulmány⁶. Az elméleti munka fokmérője pedig éppen az alkalmazhatósága.

4. Következtetések összegzése

A bosnyák muszlimok jövőjének három holnapját felvázolva a szerző az alábbi következtetésekre jutott a modell alkalmazásával kapcsolatban: mivel bármely társadalom komplex rendszert alkot, és a benne zajló folyamatok szinte mindegyike magában hordozza a posztnormálissá válás lehetőségét, ezért kimerítően nem ábrázolható valamennyi a három holnap horizontjain. Célszerű a trendek közül a gyenge jeleket figyelembe véve egyetlen kibontakozó jelenséget kiválasztani, hogy feltárjuk annak jövőbeli lehetőségeit az egymással összekapcsolódó alternatív forgatókönyvek segítségével. A „három holnap” scenáriói tehát a posztnormálissá válás lehetőségét magukban hordozó kibontakozó jelenségekre épülnek, s a

---

⁶ Egyetlen tanulmány készült a modell egyik kidolgozójától, John Sweeney tollából, mely az internet lehetséges kártékony hatásait vizsgálja a posztnormális időben. (Sweeney 2015)

foratókönyvkészítés során korábban el-nem-gondolt kérdéseket fogalmazunk meg. A bosnyák muszlim társadalom esetében a trendek között megbújó posztnormális lehetőségeket magukban hordozó jelenségként azonosította a dolgozat az iszlamofóbiát, mely fekete elefántként jelenik meg egyes európai uniós diskurzusokban (ld. Emmanuel Macron 2019. októberi interjúja a *The Economist* lapnak, vagy Kolinda Grabar-Kitarović horvát elnökasszony Boszniát érintő megnyilatkozásai), valamint az ezt visszahangzó szerb narratívákban. Milorad Dodik, a szerb entitás vezetőjének szecessziós retorikáját szintén fekete elefánt jelenségnek tekintjük, mivel ennek lehetőségéről mindenki tud, ám mégsem tartjuk valószínűnek Republika Srpska kiválását Boszniából. Az európai integrációs törekvések gyengülése közepette a kiterjesztett jelen horizontján Republika Srpska kiválásának foratókönyvét mutatja be a dolgozat. Fekete hattyú jelenségként azonosítottuk a trendek között az Európán kívüli országok beruházásának lehetséges hatásait a boszniai társadalomra. Ehelyütt meg kell jegyezni, hogy a külföldi gazdasági jelenlét természetesen temérdek olyan hatást generál, melyet jelen dolgozat nem vizsgál, mivel a disszertáció kereteibe nem férne bele, ezért a dolgozat szerzője egyetlen kibontakozó jelenséget választott, az Egyesült Arab Emírátságok 2019 szeptemberében megkezdődött gigaberuházásának, a Buroj Ozone City építésének valószínűsíthetően negatív környezeti hatását, hogy bemutasson egy posztnormális foratókönyvet az ismerős jövő horizontján. Az el-nem-gondolt holnap horizontján a fekete medúza jelenségek a dominánsak, melyek ismert, alacsony intenzitású jelenségek extrém méreteket és hatásokat kiváltó jelenséggé érését ábrázolják a jövőben. Ilyen foratókönyvet mutat be a boszniai iszlám hagyományok gyökeres átalakulásának scénáriója. A harmadik horizonton szereplő másik foratókönyv a távoli jövőben kialakuló közös boszniai identitás létrejöttének lehetőségét ábrázolja, mely Bosznia jelen körülményei között az el-nem-gondolt jövőhöz tartozik. Összefoglalóan elmondható, hogy a disszertáció a célkitűzését – a „három holnap” elméleti modell gyakorlati alkalmazhatóságát – megvalósította a boszniai muszlimok jövőjének vonatkozásában, ami azért is újszerű, mert a Ziauddin Sardar vezette kutatócsoport az elmélet kidolgozásán túl a gyakorlati alkalmazás tapasztalataig ezidáig még nem jutott el. A „három holnap” horizontján elhelyezett foratókönyvek megalkotásakor a szerző arra a következtetésre jutott, hogy meglehetősen nehéz pozitív (a kívánt jövőt ábrázoló) scénáriót elgondolni a közel- és középtávú jövőre vonatkozóan Bosznia-Hercegovina történelmét és jelenkori trendjeit figyelembe véve, mivel az erősen sérülékeny és ingatag boszniai társadalmi, gazdasági és politikai rendszert a posztnormális változások könnyedén kibillenthetik a törékeny egyensúlyi állapotból, az összeomlás szélére sodorva az országot.

A „három holnap” modellje a posztnormális szemlélet bevezetésével járul hozzá leginkább a jövőkutatás legújabb megközelítéseéhez. A posztnormális korban úgy navigálunk a lehetséges jövők után kutatva, hogy azt sem nem irányítjuk, sem nem ellenőrizzük, mivel az ebben a korban lehetetlen. A posztnormális lehetőségeket úgy anticipáljuk, hogy közben tudatában vagyunk a különféle szintű tudatlanságunknak és bizonytalanságainknak. A „három holnap” keretei lehetővé teszik a többszintű megközelítést, mely hasznos lehet az alternatív jövők kritikai tanulmányozására. A modell a trendek, a kibontakozó kérdések és a jövő elképzeléseinek elhelyezését és kontextualizálását segíti, és ezzel tulajdonképpen valamennyi jövőkutatási módszer kiegészítője lehet. A politikai elemzésekbe integrálva pedig javíthatja a hosszú távú előrejelzések minőségét.

A „három holnap” modelljének továbbfejlesztési lehetőségével történő jobbítását a minél szélesebb körű alkalmazása szavatolja. A módszer – a szerző tapasztalatai alapján – kiválóan alkalmas workshopok keretében történő felhasználásra szakértői közösség bevonásával. Ebben az esetben kiemelten fontos a polilóg (polylogue), sok hang összjátékának szerepe, mivel a különféle nézőpontok hatalmas hozzáadott értéket jelentenek a jövő horizontok forgatókönyvekkel történő benépesítéséhez. Értékes eredményt kínál a nem-szakértői közösségek bevonása is a munkába, melynek révén még szélesebb közösség jövő írástudásának képessége (future literacy) hozható létre. A módszer alkalmazása – akár egyéni, akár csoportmunka eredménye – segítheti a döntéshozókat a kritikus bizonytalansággal rendelkező kérdések megválaszolásában. A „három holnap” elmélete a döntéshozókat háromféleképp támogatja: egyrészt tudatosítja a folytonosság és diszkontinuitás együttes jelenlétét a jövővel kapcsolatos kérdésekben, másrészt három különféle jövőszemléletet kínál, harmadrészt pedig segítséget nyújt a jövőről szóló szélesebb stratégiai gondolkodás kialakításához. Az elmélet további erénye, hogy általa tartalmas és értékes jövőképek és stratégiai elképzelések hozhatók létre. A modell összekapcsolja a víziókészítés érték alapú munkáját a tárgyilagosabb forgatókönyvkészítéssel. A modell nagy előnye, hogy könnyen megérthető, logikája egyszerűen elsajátítható és alkalmazható akár egyéni elemzésekhez, vagy csoportmunka során – nemcsak jövőkutató szakemberek számára, hanem széles körben, a társadalomtudományi elemzésekhez is. A „három holnap” elmélete lehetőséget ad az egyénileg vagy workshop csoportmunkájában vizsgálódóknak, hogy együtt szemléljék a jelenlegi rendszert és a jövőbeli lehetséges rendszereket, és megértsék a köztük lévő átmenet dinamikáját.

5. Főbb hivatkozások

- Alibašić, Ahmet (2003): *Traditional and Reformist Islam in Bosnia and Herzegovina*. Cambridge Programme for Security in International Society (C-SIS) Working Paper No. 2.
- Alibašić, Ahmet (2007): *The Profile of Bosnian Islam and What Western European Muslims Could Benefit from It*. Bosnischer Islam für Europa. 2007 november 16-17. Konferencia munkaanyag
- Alibašić, Ahmet, Begović, Nedim (2017): Reframing the Relations between State and Religion in Post-War Bosnia: Learning to be Free! *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 19. No. 1, pp. 19-34
- Bieber, Florian, Tzifakis, Nikolaos (2019): The Western Balkans as a Geopolitical Chessboard? Myths, Realities and Policy Options Policy Brief BiEPAG http://biepag.eu/wp-content/uploads/2019/08/The_Western_Balkans_as_a_Geopolitical_Chessboard.pdf (Letöltve: 2019. 10.10.)
- Bougarel, Xavier (2007): Balkan Muslims and Islam in Europe. *Südosteuropa*, Vol.55 No. 4, pp. 339-353.
- Bougarel, Xavier (2017): *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina. Surviving Empires*. Fordította: Christopher Mobley. Bloomsbury Academic Publishing Plc
- Cooley, Laurance (2019): To be a Bosniak or to be a citizen? Bosnia and Herzegovina's 2013 census as an election. *Nations and Nationalism* Vol. 25 No.3, 2019, pp. 1065-1086.
- Cornish, Edward (2003): The Wild Cards in Our Futures. *The Futurist* 2003 július-augusztus pp.18-22.
- Dator, Jim (2009): Alternative Futures at the Manoa School. *Journal of Futures Studies*, 2009 november, Vol. 14. No. 2. pp. 1 - 18
- Dator, Jim (2007): What Futures Studies Is, And Is Not. Hawaii Research Center for Futures Studies <http://www.futures.hawaii.edu/publications/futures-studies/WhatFSis.pdf> (Letöltve: 2015. 11.02)
- Dator, J., Sweeney, J., Yee, A. (2014): *Mutative Technologies: Communication Technology and Social Change in the Past, Present and Futures*. Spring Press
- Donia, Robert J. (1981): *Islam Under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina, 1878-1914*. New York, Columbia University Press
- Fónagy Zoltán (2014): Bosznia-Hercegovina integrációja az okkupáció után. *Történelmi Szemle* LVI. évfolyam 1. szám. pp. 27-60
- Gaddis, John Lewis (1992), International Relations Theory and the End of the Cold War, *International Security*, Vol. 17. No. 3 (Winter 1992-93)
- Gupta, Vinay (2009): On Black Elephants, April 27, URL: <http://vinay.howtolivewiki.com/blog/flu/on-black-elephants-1450> (Letöltve: 2015.12.10)
- Hideg, Éva (2011): Interaktivitás és a jövőkutatás továbbfejlődése. Jövőelméletek sorozat 19. Budapesti Corvinus Egyetem

- Huskic, Adnan: Abandoned by the West, embraced by the East? In: Bieber, Florian, Tzifakis, Nikolaos (2019): *The Western Balkans in the World: Linkages and Relations with Non-Western Countries*. Routledge
- Inayatullah, Sohail (1990): Deconstructing and Reconstructing the Future. Predictive, cultural and critical Epistemologies. *Futures* Vol. 22, No. 2, 1990 március, pp. 115-141
- Inayatullah, Sohail (2009): Questioning Scenarios. *Journal of Futures Studies*, 2009 február, Vol. 13. No.3. pp. 75 – 80
- Johannes, Gabriel (2014): A scientific enquiry into the future. *European Journal of Futures Research* Vol. 15. No. 31
- Juhász József (1999): *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, Aula
- Juhász József – Márkus László – Tóth Péter – Valki László (2003): *Kinek a békéje? – Háború és béke Jugoszláviában*. Budapest, Zrínyi Kiadó
- Juhász József (2006): Államépítés Bosznia-Hercegovinában, In: Marton Péter (szerk.) (2006): *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban* Teleki László Intézet, Külpolitikai Tanulmányok Központja pp.130-144.
- Karčić, Fikret (1999): *The Bosniaks and the Challenges of Modernity. Late Ottoman and Hapsburg Times*. Szarajevó, El Kalem
- Karčić, Fikret (1997): The Office of Ra'is al-'Ulama' Among the Bosniaks (Bosnian Muslims). *Intellectual Discourse*, Vol. 5. No. 2. pp. 109-120.
- Karčić, Fikret (1999): Administration of Islamic Affairs in Bosnia and Herzegovina. *Islamic Studies* Vol. 38. No. 4. pp. 535-561.
- Karčić, Fikret (2010): What is the Islamic Tradition of the Bosniaks? *Preporod*. fordította: Đermana Seta
- Karić, Enes (2002): Islamic Thought in Bosnia-Herzegovina in the 20th Century: Debates on Revival and Reform. *Islamic Studies*, Vol. 41, No. 3 (Autumn 2002), pp. 391-444
- Kemenczy Ágnes (2010): *Az európai muszlim közösségek sajátos színtere: a balkáni muszlimok*. In: Rostoványi Zsolt szerk.: *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Budapest, Aula, pp. 447-485.
- Kemenczy Ágnes (2019): Bosznia: a nyugat-balkáni térség európai integrációs folyamatának sereghajtója. In: Koller Boglárka-Ördögh Tibor szerk.: *Európaizáció a Nyugat-Balkánon*, Dialóg Campus Kiadó pp. 221-236
- Kristóf Tamás (2002) *A szcenárió módszer a jövőkutatásban*. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Jövőkutatási Kutatóközpont
- Kuosa, Tuomo (2011): Evolution of Futures Studies, *Futures* Vol. 43 pp. 327–336
- Malcolm, Noel (1996) *Bosnia: A Short History*, New York University Press, Második kiadás.
- Masini, Eleonora Barbieri (1982): Reconceptualizing Futures: A Need and a Hope, *World Future Society Bulletin* 1982. november-december pp. 1-8.
- Merdjanova, Ina (2013): *Rediscovering the Umma. Muslims in the Balkans between Nationalism and Transnationalism*. Oxford University Press
- Miller, Riel, Poli, Roberto, Rossel, Pierre (2013): The Discipline of Anticipation: Exploring Key Issues Paris, Working Paper #1 2013 május

- Nováky Erzsébet (szerk.) (1995): *Káosz és jövőkutatás*. BKE, Budapest
- Nováky Erzsébet (szerk.) (2006): *Jövőkutatás*. BCE, Budapest
- Nováky Erzsébet (szerk.) (2008): *Változás és jövő*. Püski, Budapest.
- Okey, Robin. (2007). *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878-1914*. Oxford et al.: Oxford University Press
- Öktem, Kerem (2010): New Islamic actors after the Wahhabi intermezzo: Turkey's return to the Muslim Balkans. Paper presented at the international workshop 'After the Wahhabi Mirage: Islam, politics and international networks in the Balkans' at the European Studies Centre, University of Oxford, June 2010.
- Pinson, Mark szerk. (1996): *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, második kiadás, Cambridge, Harvard University Press
- Poli, Roberto (2017): *Handbook of Anticipation, Theoretical and Applied Aspects of the Use of Future in Decision Making*, Springer
- Rao V (2012) Welcome to the future nauseous. Ribbonfarm: Experiments in Refactored Perception URL: <http://www.ribbonfarm.com/2012/05/09/welcome-to-the-future-nauseous/> (Letöltve: 2015.12.10)
- Ress Imre (2008): Vallás és modernizáció Boszniában a 19. század utolsó harmadában (Kállay Béni egyházpolitikája) In: *Tradíció és modernizáció a XVIII-XIX században*. Szerk.: Bodnár Erzsébet-Demeter Gábor. Debrecen. pp. 257-267.
- Ress Imre (2004): *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó
- Sardar, Ziauddin (2006): What Do We Mean By Islamic Futures? In: *The Blackwell Companion to Contemporary Islamic Thought*. Blackwell Publishing Ltd
- Sardar, Ziauddin (2010): The Namesake: Futures; futures studies; futurology; futuristic; foresight—What's in a name? *Futures* Vol. 42 pp. 177–184
- Sardar, Ziauddin (2010): Welcome to postnormal times. *Futures* Vol. 42 (5) pp.435–444
- Sardar, Ziauddin (2013): *Future, All That Matters*. Hodder & Stoughton, London
- Sardar, Ziauddin (2015): Postnormal times revisited. *Futures* Vol. 67. (March) pp.26–39
- Sardar, Ziauddin és Sweeney, John (2016): The Three Tomorrows of Postnormal Times. *Futures* Vol. 75. pp. 1-13
- Schultz, Wendy (2012): *The history of futures*. In: A. Curry (Ed.) (2012), *The Future of Futures*, Association of Professional Futurists, Houston, pp. 3-7
- Schwartz, Peter (1996): *The Art of the Long View*. New York: Currency-Doubleday
- Sweeney J.A. (2015) Infectious Connectivity: Affect and the Internet in Postnormal Times. In: Winter J., Ono R. (szerk): *The Future Internet. Public Administration and Information Technology*, vol 17. Springer
- Taleb N.N. (2007): *The black Swan: the Impact of the Highly Improbable*. Random House, New York
- Voros, J. (2017): The futures cone, use and history. URL: <https://thevoroscope.com/2017/02/24/the-futures-cone-use-and-history/> (Letöltve 2018.05.16)

6. A témakörben született saját publikációk

Referált folyóiratok

Csiszár Esztella (2015): Representation of Bosnia and Herzegovina in Hungarian Political and Popular Writings between 1878 and 1908: A Selected and Annotated Bibliography *Context* Vol 1. No 1. pp. 129-164

Csiszár Esztella (2018): Bosznia-Hercegovina a magyar nyelvű írások tükrében az okkupáció és annexió között (1878-1908). *Kisebbségkutatás* 27. évf. 4. szám

Csiszár Esztella (2012): A törzsi társadalmi szerkezet hatása Líbia politikai viszonyaira Qaddzafi után, *Kül-világ* 2012/1-2 pp. 79-100
<http://www.kul-vilag.hu/2012/0102/csiszar.html>

Könyvfejezetek

Esztella Csiszár [2015]: Hungary. Yearbook of Muslims in Europe. Volume 7. Brill, Leiden. pp. 302-313. ISBN: 978-90-04-30890-9

Esztella Csiszár [2016]: Hungary. Yearbook of Muslims in Europe. Volume 8. Brill, Leiden. pp. 337-351. ISBN: 978-90-04-33602-5

Esztella Csiszár [2017]: Hungary. Yearbook of Muslims in Europe, Volume 9. Brill, Leiden. pp. 328-344. ISBN: 978-90-04-35313-8

Esztella Csiszár [2018]: Hungary. Yearbook of Muslims in Europe. Volume 10. Brill, Leiden. pp. 327-341 ISBN: 978-90-04-38690-7

Esztella Csiszár [2019]: Hungary. Yearbook of Muslims in Europe. Volume 11. Brill, Leiden megjelenés alatt

Egyéb publikációk

Csiszár Esztella (2010): Rasid Gannúsi és a tunéziai iszlamista mozgalom diskurzuselméleti megközelítése, *Grotius* <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=DBAJEF>

Csiszár Esztella (2011): Tunézia elindult a szabadság felé. *Grotius* <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=WKWURB>

Csiszár Esztella (2011): „Sic transit gloria mundi” – Moammar Kadhafi (1942-2011). *Grotius* <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=OSSTHX>

Csiszár, E., Vékony D. (2013): Magyar muszlimok az interneten - Egy virtuális umma lehetőségei. In: Kupa, L. (ed.) *Etnikai leporelló Közép-Európából - Kiadványsorozatok tükrében*. Pécs: Virágmandula Kft., pp. 95-105. ISBN: 9786155339189

Esztella Csiszár (2015): Imre Karácson: Mađarski Prevodilac Djela Hasana Kafije Pruščaka, *Novi Muallim*, 2015 tél, Vol. XVI., no. 64. pp. 55-61. (Imre Karácson, a Tribute to the Hungarian Translator of Hasan Kafi Pruščak) *Novi Muallim* Special edition on Hasan Kafi Pruščak)